

Hoever rijkt de helpende hand?

Verslag van een
verkennende studie naar
de grenzen van stedelijk
burgerschap in de Nederlandse
participatiesamenleving

Yvonne Kleistra

Yvonne Kleistra

Hoe ver reikt de helpende hand?

Verslag van een verkennende studie naar
de grenzen van stedelijk burgerschap in
de Nederlandse participatiesamenleving

Yvonne Kleistra

Hoever reikt de helpende hand?

februari 2018

Grafisch ontwerp: René de Haan, Den Haag / renehaan.net
Verzorging manuscript: Michelle Bax-Driehuijs

© Yvonne Kleistra

Alle rechten voorbehouden.

Inhoud

4	Onderzoek naar verantwoordelijkheid en solidariteit in Rotterdam
9	1. Verantwoordelijk burgerschap en solidariteit in de Nederlandse participatiesamenleving
11	2. Onderzoek naar normatieve integratie in Nederland
16	3. Percepties over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' in Rotterdam
16	Kwalitatieve verkenning van het onderzoeksdomein
23	Bevindingen
24	Het ideaal van de participatiesamenleving
28	Mantelzorgende studenten
41	Grenzen van verantwoordelijkheid en solidariteit
42	Studeren en alleenstaand ouderschap
44	Studeren met obesitas
46	Conclusie
48	Geraadpleegde publicaties

“Goed onderwijs brengt iedereen bijeen, reproduceert naast kennis ook waarden en burgerschap en het maakt culturele en sociaaleconomische emancipatie mogelijk. Het is dus wezenlijk voor verdere integratie en het is integratie”
(Roel in 't Veld, 2016).

Onderzoek naar verantwoordelijkheid en solidariteit in Rotterdam

Verantwoordelijk burgerschap vormt een van de belangrijkste kernwaarden binnen de huidige Nederlandse participatiesamenleving. Met de aanduiding participatiesamenleving wordt verwezen naar het nieuwe bestuursmodel van de Nederlandse overheid waarin verantwoordelijke burgers de sleutel vormen tot het herstellen van de veiligheid en samenhang in de directe leefomgeving, de stad en de samenleving als geheel. Bij verantwoordelijk burgerschap wordt in de beleidsstukken vooral verwezen naar burgerschapskwaliteiten als respect, betrokkenheid bij elkaar, gerichtheid op de toekomst en inzet voor de samenleving. Het gaat hier om kwaliteiten die niet alleen van wezenlijk belang worden geacht, maar ook actief worden gestimuleerd om de in 2007 tot stand gekomen Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) handen en voeten te geven. ¹⁾

¹⁾ Vanuit de De Wmo vormt tevens de oudste pijler van een omvangrijke stelselwijziging in het sociale domein, de drie decentralisaties of 3D's, op het terrein van zorg, werk en jeugdhulp. Op 1 januari 2007 begon met de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) een nieuw hoofdstuk in de beleidsgeschiedenis van het sociaal werk, waarmee een heel andere manier van denken over en lokaal organiseren van zorg en welzijn tot ontwikkeling zou komen. De kern van de Wmo-beleidsfilosofie is mensen in verbinding te brengen met mogelijkheden, met gezonde sociale systemen en netwerken en is om die reden in de volksmond al snel de participatiewet gaan heten. Die term wordt sinds 2015 gereserveerd voor de Participatiewet, die drie bestaande regelingen over werk en inkomen, de wet werk en bijstand (WWB), de wet sociale werkvoorziening (Wsw) en een deel van de Wajong, bundelt. De derde decentralisatie betreft de Jeugdwet van 2015, waarin de taken van de verschillende Bureaus Jeugdzorg zijn overgegaan van provincies naar de gemeenten. In 2015 is de oude Wmo vervangen door een nieuwe Wmo waarin gemeenten een bredere verantwoordelijkheid hebben gekregen voor de maatschappelijke participatie van mensen met een beperking of psychische problematiek.

Deze wet heeft tot doel om mensen die ondersteuning nodig hebben zo lang mogelijk thuis te kunnen laten wonen en te laten deelnemen aan de maatschappij (participatie). Daartoe worden burgers direct aangesproken op het inzetten van hun eigen kracht en hun eigen netwerk; dat wil zeggen, mensen die het alleen niet meer redden dienen eerst te kijken naar wat zij zelf nog wel zouden kunnen ('het aanboren van de eigen kracht') om zelfredzaam te kunnen blijven en daarbij zo nodig de hulp van vrienden of familie in te schakelen ('de mobilisatie van het eigen sociale netwerk'). Alleen wanneer zij aantoonbaar niet 'op eigen kracht' zelfredzaam kunnen zijn, is de oveheid aan zet. In die gevallen zijn gemeenten verantwoordelijk voor het bieden van passende (professionele) hulp en ondersteuning waarmee mensen in staat blijven tot het uitvoeren van de noodzakelijke algemene dagelijkse levensverrichtingen en het voeren van een gestructureerd huishouden (waarbij het niet bij wet is vastgelegd welke voorzieningen dat kunnen zijn). In de praktijk betekent dit dat met de Wmo tevens een sterk moreel beroep wordt gedaan op de verantwoordelijkheden van burgers die niet direct kwetsbaar zijn, of zichzelf in ieder geval niet in die categorie zouden plaatsen; de hulpbereidheid en zorgzaamheid van de mensen in de directe leefomgeving van degene die zorg of ondersteuning nodig heeft. Het reiken van de helpende hand naar kwetsbare burgers die het anders op eigen kracht niet meer redden is daarmee een burgerplicht geworden, in plaats van een positieve karaktertrek of deugd.

Leidt meer 'zorgen voor elkaar' of – in het jargon van de participatiesamenleving – meer 'verantwoordelijk burgerschap', inderdaad tot een grotere sociale integratie? ²⁾

²⁾ Zie voor literatuur op dit terrein onder andere *Informele zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg van Alice de Boer en Mirjam de Klerk (2013)* en de oratie *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp* van Alice de Boer (2017).

Of leidt de nieuwe decentrale sturingsfilosofie die aan de participatiesamenleving en Wmo ten grondslag ligt alleen maar tot een verschuiving van verantwoordelijkheden, waardoor de mogelijkheden om deel te nemen van nieuwe groepen in de knel komen? Participatie bevordert sociale integratie, zo luidt het nieuwe adagium van de overheid.³⁾ Maar een inclusieve samenleving is meer 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' alleen, en door louter in te zetten op de nieuwe participatienorm kunnen tevens de drempels voor andere vormen van sociale integratie hoger worden – denk aan de gevoelens van eenzaamheid die mantelzorgers gaandeweg kunnen gaan ervaren, doordat zij meer aan huis gebonden zijn en minder tijd en energie hebben om hun eigen contacten met vrienden en andere familieleden te onderhouden, en ten volle deel te blijven nemen aan het (sport)verenigingsleven. Er ontstaan dan gevoelens van sociale uitsluiting.

In die context worden tevens vragen relevant als: hoe denken burgers zelf over verantwoordelijk burgerschap? Waar voelen zij zichzelf verantwoordelijk voor, en waar beginnen volgens hen de verantwoordelijkheden van anderen? Waar trekken zij zelf de grens als de mogelijkheden tot persoonlijke ontwikkeling en zelfontplooiing in de knel dreigen te komen door de morele druk om verantwoordelijkheid te nemen voor noden in de directe leefomgeving? In hoeverre komen de denkbeelden en inzichten over verantwoordelijkheid en solidariteit met elkaar overeen?

3) Actief burgerschap en sociale integratie worden vaak in een adem genoemd in het beleid. Op 9 december 2005 is in de wet op het Primair Onderwijs de bepaling opgenomen tot bevordering van actief burgerschap en sociale integratie. De Inspectie van het Onderwijs spreekt in dit verband van een nieuwe opdracht van het onderwijs om jonge mensen voor te bereiden op deelname aan een plurale samenleving: "De opdracht tot bevordering van 'actief burgerschap en sociale integratie' staat tegen de achtergrond van de afgenomen betrokkenheid tussen burgers onderling en tussen burgers en overheid. Als gevolg daarvan zijn, zoals de toelichting bij het wetsvoorstel vermeld, "de plichten en rechten die horen bij burgerschap op de achtergrond geraakt". Dat wordt nog versterkt door de onbekendheid van veel ouders en kinderen met een allochtone achtergrond met de burgerschapstradities en gebruiken van de Nederlandse samenleving. Door de ontwikkeling van burgerschap op te nemen in de opdracht aan scholen, kan "een gemeenschappelijk en gedeeld perspectief van jonge mensen op de bijdrage die zij als burgers aan de samenleving kunnen leveren" worden bevorderd (Inspectie van het Onderwijs, 2006, p. 2).

En hoe erg moeten we het vinden, wanneer burgers in voorkomende situaties niet op een lijn blijken te zitten?

Het scp stelt dat sociale uitsluiting zowel een multidimensionaal als een relatief fenomeen is, waardoor het onmogelijk is sociale uitsluiting te begrijpen los van haar context, ofwel de samenleving waar de persoon in kwestie deel van uitmaakt (Jehoel-Gijsbers, Smits, Boelhouwer, & Bierings, 2009, p. 7). Van hieruit wordt in deze studie de focus gericht op mantelzorgende hbo-studenten. Concreet kan contextgebondenheid dan betekenen dat een hbo-student die tevens mantelzorger is, bij de ene hbo-instelling op meer steun en begrip kunnen rekenen bij studievertraging, dan bij een andere hbo-instelling, een mbo-instelling of universiteit, en dat bijvoorbeeld binnen een en dezelfde instelling studenten die tevens mantelzorger zijn op meer steun en begrip vanuit de 'onderwijsgemeenschap' zouden kunnen rekenen bij studievertraging ('mantelzorg overkomt je'), dan een student die tevens een alleenstaande ouder is ('dat is een eigen keuze'), of lijdt aan obesitas ('daar ben je zelf schuldig aan'), terwijl de gezondheidsproblemen waar deze studenten over rapporteren (stress, oververmoeidheid, depressiviteit) en de studieproblemen die daaraan gerelateerd zijn (studievertraging en voortijdig afbreken van de studie) min of meer dezelfde kunnen zijn.

Dit leidt tot de volgende vragen:

- 1 Hoe denken burgers over de nieuwe norm van 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' in de hedendaagse participatiesamenleving?
- 2 Welke normen hanteren zij inzake eigen verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheid jegens anderen in de leefgemeenschap waar zij deel vanuit maken?
- 3 In hoeverre komen de denkbeelden en opvattingen van verschillende groepen over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' met elkaar overeen?

In dit rapport wordt verslag gedaan van een voorstudie voor een surveyonderzoek naar de denkbeelden en inzichten over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' in relatie tot mantelzorgende jongvolwassenen die een opleiding voor hoger beroeps- onderwijs volgen in Rotterdam. Allereerst wordt ingegaan op het recente fenomeen van de participatiesamenleving (paragraaf 1). Daarna wordt de aandacht gericht op het wetenschappelijk onderzoek naar normatieve integratie in Nederland (paragraaf 2). Daarna worden bevindingen van de pilot gepresenteerd (paragraaf 3).

1. Verantwoordelijk burgerschap en solidariteit in de Nederlandse participatiesamenleving

De notitie *Verkenning Burgerschap en andere overheid* (2005) ⁴⁾ staat feitelijk aan de basis van het overheidsstreven naar verantwoordelijk burgerschap en de participatiesamenleving, zoals wij dat nu kennen in Nederland. Die notitie is geschreven als kabinetsreactie van het kabinet-Balkenende II (2003-2006) op het WRR-rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* (WRR, 2003) en daarmee direct gerelateerd aan de sterk toegenomen aandacht onder het brede publiek direct na de moord op Pim Fortuin op 6 mei 2002 voor het vermeende gebrek aan normen en waarden (waarbij het vooral leek te gaan om fatsoensnormen) en de trend van verharding van de samenleving in het algemeen. ⁵⁾ Het ideaalbeeld van de betrokken burger die gaandeweg in de periode-Balkenende (2002-2010) handen en voeten kreeg, sloot naadloos aan bij de omvangrijke bezuinigingsoperatie en het daaraan gerelateerde decentralisaties op het terrein van welzijn en geestelijk gezondheid die in de periode-Rutte (2010-heden) werden doorgevoerd om de klappen van de economische crisis op te vangen.

De term ‘participatiesamenleving’ zelf, die in de beleidsstukken vooral vereenzelvigd wordt met de decentralisaties in het sociale domein en de lokale praktijk van het burgerinitiatief werd overigens pas geïntroduceerd tijdens het kabinet-Rutte II in de troonrede van 17 september 2013. Letterlijk werd daarover, bij monde van Koning Willem-Alexander, het volgende gezegd: “Het is onmiskenbaar dat mensen in onze huidige netwerk- en informatiesamenleving mondiger en zelfstandiger zijn dan vroeger. Gecombineerd met de noodzaak om het tekort van de overheid terug te dringen, leidt dit ertoe dat de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatiesamenleving.

⁴⁾ In de kamerstukken wordt gesproken van een brede publieke discussie over de vermeende problemen van ‘norm overschrijdend gedrag’ en ‘waardenverval’ (Kamerstukken II 2004/2005, 29362, 31-b1).

⁵⁾ Kamerstukken II 2003/2004, 29454, 2.

Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving. Wanneer mensen zelf vorm geven aan hun toekomst, voegen zij niet alleen waarde toe aan hun eigen leven, maar ook aan de samenleving als geheel. Zo blijven Nederlanders samen bouwen aan een sterk land van zelfbewuste mensen. Een land met een compacte en krachtige overheid, die ruimte geeft en kansen biedt waar het kan en beschermt als dat nodig is, zodat niemand tussen wal en schip raakt." (Troonrede, 17 september 2013)

Met de participatiesamenleving wordt een specifieke vorm van participatie voorgestaan waarin 'het doen' centraal staat in plaats van meepraten, debatteren of lobbyen. Uit de tekst van de troonrede en de motivering van de decentralisaties in het sociale domein kan worden opgemaakt dat er verschillende veronderstellingen ten grondslag liggen aan het huidige streven naar de participatiesamenleving. We zetten er hier enkele bij elkaar zonder daarbij volledigheid of logische consistentie na te streven:

- Een sterke of stabiele samenleving staat of valt met de bereidheid van burger om hun eigen verantwoordelijkheid te nemen en actief deel te nemen aan het maatschappelijk leven.
- Versplintering en waardenverval ontstaan wanneer burgers niet meer actief deelnemen.
- Van de verzorgingsstaat gaat een verkeerde prikkel uit; de overdaad aan collectieve zorg leidt tot een verminderde sociale betrokkenheid, onverschilligheid en lijdzaamheid, waardoor de collectieve kosten steeds verder oplopen.
- De sociale normen en waarden die de basis vormen voor een inclusieve, stabiele samenleving zijn van nature (latent) aanwezig onder de Nederlandse bevolking.
- Hoe kleiner het aanbod van overheidsdiensten in het sociale domein, hoe actiever burgers zullen worden om zelf de handen uit de mouwen te steken, en zich voor elkaar in te zetten, en hoe groter de binding van burgers in de samenleving.
- De participatiesamenleving is een inclusieve, stabiele samenleving.

In deze studie vormt dit samenstel van ideeën het onderwerp van onderzoek en wordt de focus gericht op de vraag hoe ver de helpende hand nu eigenlijk werkelijk reikt. Daartoe wordt niet alleen aansluiting gezocht bij het actuele onderzoek naar normatieve integratie en sociale uitsluiting in Nederland, maar ook bij meer algemene inzichten over contextgebondenheid van sociale normen en waarden in de literatuur.

2. Onderzoek naar normatieve integratie in Nederland

In Nederland wordt de mate van 'normatieve integratie' sinds kort periodiek gemeten door het Sociaal en Cultureel Planbureau (scp) vanwege de in 2000 gelanceerde Lissabon-strategie en de verplichting die daaruit voortvloeit voor de lidstaten om over armoede, sociale uitsluiting en discriminatie te rapporteren aan de EU.⁶⁾ In dit kader is in 2003 het project 'Indicatoren voor sociale uitsluiting' van start gegaan. Het project heeft geresulteerd in een multidisciplinaire monitor die sinds 2014 vier theoretische dimensies omvat die afzonderlijk worden gemeten aan de hand van in totaal vijftig vragen:

- 1 Materiële deprivatie of armoede (mensen ervaren tekortkomingen op het vlak van de elementaire levensvoorzieningen zoals voeding, kleding, woonlasten, etc.) vanwege structureel geldgebrek, betalingsachterstanden, probleemschulden, etc.
- 2 Onvoldoende toegang tot algemene sociale rechten/(semi) overheidsvoorzieningen (mensen ervaren tekortkomingen op het terrein van gezondheidszorg, onderwijs, huisvesting en de dagelijkse leefomgeving).

⁶⁾ Door lidstaten te steunen bij de bestrijding van armoede, sociale uitsluiting en discriminatie wil de Europese Unie de inclusiviteit van de Europese samenleving versterken, de samenhang vergroten en burgers gelijke toegang tot de beschikbare kansen en middelen geven. In dit kader werd met de in het jaar 2000 gelanceerde Lissabon-strategie een toezicht- en coördinatiemechanisme in het leven geroepen dat bestond uit de bepaling van de doelstellingen, het meten van armoede op basis van een reeks indicatoren en benchmarks, richtsnoeren voor de lidstaten en nationale actieplannen tegen armoede (Kraatz, 2016).

- 3 Beperkte participatie in de samenleving (mensen beschikken over onvoldoende sociale netwerken en/of ervaren een tekort aan sociale contacten).
- 4 Onvoldoende normatieve integratie (mensen zijn niet in staat om te voldoen aan de centrale waarden en normen in de gemeenschap) (Vrooman & Hoff, 2013, p. 1264).

De index stoelt daarmee feitelijk op twee hoofddimensies, te weten materiële versus immateriële bestaanscondities, en structureel-economische versus sociaal-culturele aspecten van uitsluiting. Van sociale uitsluiting is sprake wanneer de leefwereld van een burger op meerdere van deze dimensies (te) klein geworden is. Een burger kan dus sociaal uitgesloten zijn zonder dat er sprake is van armoede en omgekeerd (Vrooman & Hoff, 2013, p. 1265). Een tweede veronderstelling die aan de index ten grondslag ligt is dat de mate van sociale uitsluiting groter zal zijn naarmate er op meer dimensies sprake is van een 'tekort' en het tekort op die dimensies groter is. Dit betekent ook dat een tekort op de ene dimensie tot op zekere hoogte zou kunnen worden gecompenseerd met een 'overschot' op een andere dimensie. De eerste volwaardige versie van de sociale uitsluitingsindex dateert uit 2009. Daarin werd onderscheid gemaakt tussen drie clusters indicatoren – 'sociale participatie', 'materiële deprivatie' en 'sociale grondrechten'. Het element 'normatieve integratie' maakt pas sinds 2014 deel uit van de multidimensionale index omdat met name deze dimensie moeilijk te operationaliseren bleek (Hoff, 2014).

In de scp-verkenning *Sociale Uitsluiting in Nederland* (2003a) die aan de wieg staat van de huidige index, omvat het concept 'normatieve integratie' zowel gemeenschappelijke waarden en normen, als gebruiken en gewoonten. 'Waarden en normen' staan voor concrete gedragsregels, de wijze hoe men zich behoort te gedragen in de samenleving. Het gaat hier om een dominante collectieve moraal, en het niet naleven ervan wordt als een indicatie gezien voor sociale uitsluiting. Bij 'gebruiken en gewoontes' zou dit anders liggen; die kan men volgens deze onderzoeker naleven, maar "dit is – hoewel wenselijk – niet noodzakelijk voor sociale insluiting" (Jehoel-Gijsbers, 2004, p. 68).

De theoretische construct 'normatieve integratie' van het scp leunt daarmee sterk op gedrag conform de geldende nationale wet- en regelgeving. Respondenten krijgen onder andere een aantal vragen voorgelegd die te maken hebben met het naleven van rechtsregels op het terrein van de sociale zekerheid. Zo wordt hen bijvoorbeeld de vraag voorgelegd of men vindt dat mensen met een bijstandsuitkering tot 150 euro per maand zwart mogen bijverdienen (scp, 2003b, p. 105). Wat men met dit soort van vragen feitelijk meet, is in hoeverre burgers bekend zijn met de formele rechtsregels op het terrein van sociale zekerheid en hoeverre mensen het een probleem vinden om de wettelijke kaders te overschrijden. Wie de vraag stelt wat iemand van de stelling vindt dat een wetsovertreding niet erg is, als je maar niet gepakt wordt, meet dus geen normatieve praktijken (de mate waarin burgers zich voorkomende situaties door normatieve gezichtspunten verbonden weten), maar uitsluitend het nationale bereik van de norm zelf, en de uiteenlopende normatieve opvattingen die er in de Nederlandse samenleving tussen bepaalde groepen burgers bestaan ten aanzien van handhaven van het idee dat burgers de wet moeten respecteren.

Een bijkomend probleem is dat burgers uiteenlopende normen en waarden kunnen hanteren, afhankelijk van de directe leefomgeving – de wereld van het gezin en familie, de wereld van de dagelijkse vrienden, de wereld van het werk, de school of de buurt – waarin zij zich bewegen. Het is niet waarschijnlijk dat die leefregels altijd en overal dezelfde zullen zijn, of altijd en overal op dezelfde manier zullen worden beleefd, waardoor binnen een en dezelfde persoon ambivalente gevoelens ten aanzien van die leefregels kunnen ontstaan. Om maar een voorbeeld te noemen: Iemand die langdurig werkloos is en zwart bijwerkt, kan zich buitengesloten voelen in de Nederlandse samenleving, op grond van de algemene juridische norm dat mensen met een bijstandsuitkering niet zwart mogen bijverdienen, maar zich tegelijkertijd normatief geïntegreerd weten binnen de directe omgeving van familie en vrienden waar regelmatig wordt zwartgewerkt om de eindjes aan elkaar te knopen, en waar men dus volgens de sociale norm leeft dat af en toe zwartwerken een noodzakelijk kwaad is die bij langdurige werkloosheid te rechtvaardigen valt, omdat de bijstandsuitkeringen in Nederland te laag zijn om in de eerste levensbehoeften van zichzelf of het gezin te kunnen voorzien.

Die laatste beleving kan bovendien voor verschillende groepen langdurig werklozen weer net even iets anders zijn. Indicatief zijn hier de uitkomsten van een onderzoek naar zwartwerken onder 18 zwartwerkende Nederlanders. De onderzoekers stellen op basis van de uitkomsten: "Voor de meeste respondenten is zwartwerken (...) een bijverdienste om de kloof tussen de 'zeventig procent' en de 'honderd procent' te overbruggen. Vooral gezinnen met kinderen kunnen vaak moeilijk rondkomen, maar ook zijn er nogal eens problemen door ziekte in de familie waardoor men ook voor anderen geld verdient. Maar daarbinnen ervaren Marokkaanse Nederlanders veel meer schaamte en angst om verklikt te worden dan autochtonen." (Achahchah & Cadat, 2014)

Omgekeerd kan bij een werkloze die een verplichte tegenprestatie levert het gevoel worden weggenomen dat hij met een scheef oog wordt aangekeken door de maatschappij, omdat hij niet kan voldoen aan de collectieve norm dat mensen moeten werken voor hun geld. Maar tegelijkertijd kunnen daardoor nieuwe gevoelens van schaamte of minderwaardigheid ontstaan omdat zijn collega's voor hetzelfde werk betaald krijgen of om feit dat dat hij of zij nu met behoud van een uitkering werk verricht dat voorheen door een collega werd gedaan waarvan zij kort geleden afscheid hebben moeten nemen. In een aantal gevallen is de situatie extra wrang omdat mensen eerst een betaalde baan hadden en na ontslag hetzelfde werk met behoud van uitkering moeten doen. Een bekend voorbeeld is hier de werkloze Haagse straatveger Harry (53) die in 2009 zijn baan bij de gemeente Den Haag verloor vanwege bezuinigingen, in de bijstand kwam, en vervolgens in het kader van een re-integratietraject van de gemeente weer de straat op moest met de bezem en de prikker, maar nu voor 400 euro per maand minder (Algemeen Dagblad, 2013). Juist dit soort ervaringen dragen bij aan gevoelens van achterstelling, minderwaardigheid, of machteloosheid en van het algemene idee dat men er niet echt (meer) bij hoort.

Assumptie 1: Normen zijn context gebonden. Wat binnen de ene context volstrekt geaccepteerd is, en/of positief gewaardeerd en gestimuleerd wordt, kan in een andere context geheel betekenisloos zijn of als ongepast worden beschouwd.

Die veronderstelling van contextgebondenheid van normen en waarden wordt op verschillende manieren ondersteund in de literatuur. In dit verband is allereerst het promotieonderzoek van Romke Jan van der Veen naar de sociale grenzen van beleid (1990) van belang, waarin wordt uitgegaan van de veronderstelling dat er verschillende werkelijkheden, en dus ook normen- en waardensets zijn die door verschillende actoren op verschillende manieren worden ervaren en geïnterpreteerd. Van der Veen onderscheidt vier niveaus in het proces van constructie van sociaal beleid (regelgeving, de uitvoerende organisaties, de uitvoerend ambtenaar en de cliënten) en richt zich van daaruit op de alledaagse uitvoering van beleid door ambtenaren, de verdeling van rechten en plichten over groepen en burgers en de wijze waarop burgers omgaan met de hun toegedeelde rechten en plichten. Uit het onderzoek blijkt dat de wijze waarop burgers hun rechten en plichten beleven haaks kunnen staan op de bedoelingen van de wetgever, waardoor ook de resultaten van sociaal beleid sterk kunnen afwijken van wat afhankelijk werd beoogd (Van der Veen, 1990). Relevant is ook het WRR-rapport Waarden, normen en de last van het gedrag (2003). Daarin wordt in de context van het vraagstuk van culturele diversiteit de gedachte uitwerkt dat algemeen geldende normen en context gebonden normen naast elkaar kunnen bestaan, waarbij er situaties kunnen zijn waarin de praktijken van leden van bepaalde (etnische) groepen zich zeer moeizaam kunnen verhouden met wat in Nederland belangrijk gevonden wordt en dat er sprake kan zijn van een glijdende schaal in de mate waarin (groeps)normen strijdig zijn met wat in Nederland aanvaarde normen zijn (WRR, 2003, p. 194).

Assumptie 2: Burgers maken deel uit van verschillende leefgemeenschappen (gezin, werk, school, buurt, enzovoorts). De mate van normatieve integratie is afhankelijk van de mate waarin dominante normen in specifieke leefgemeenschappen overeenstemmen met die van individuele leden van die gemeenschappen.

Van hieruit kunnen eveneens de nodige kanttekeningen worden geplaatst bij het uitgangspunt van beleidsmakers dat normatieve integratie een voorwaarde is voor een stabiele samenleving. Zo stelt de rechtsfilosoof Roland Pierik dat burgers zeer verschillende normen en waarden in de private sfeer kunnen hanteren en toch vreedzaam samenleven, zolang ze maar een "overlappende consensus" delen over de spelregels van de samenleving (Pierik, 2012, pp. 27-28). Zolang die 'overlappende consensus' er is, of als zodanig wordt ervaren, hoeven meningsverschillen en tegenstellingen dus niet te ontaarden in de veronderstelde burgerschaps crisis die de regering nu denkt te bestrijden met de totstandkoming van de participatiesamenleving.

3. Percepties over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' in Rotterdam

Kwalitatieve verkenning van het onderzoeksdomein

Er is in de media voortdurend aandacht voor alles wat er mis gaat bij de doorvoering van de regels van de nieuwe Wmo, Jeugdwet en Participatiewetgeving, de overheveling van taken van het rijksniveau naar de gemeenten. Dat maakt het lastig om de normatieve standpunten van burgers over de nieuwe burgerschapsmoraal in beeld te brengen. Verwacht mag immers worden dat het beeld dat hierdoor is ontstaan inmiddels behoorlijk diffuus zal zijn. Om die reden is besloten om middels een kwalitatieve pilot eerst het onderzoeksdomein nog wat beter te verkennen.

In de afgelopen maanden zijn vraaggesprekken gevoerd met studenten, docenten, studieadviseurs, studieloopbaanbegeleiders, vertegenwoordigers van de examencommissies, de algemene leiding van de hogeschool en de gemeente Rotterdam om een volledig beeld te krijgen van het brede spectrum van opvattingen die binnen deze specifieke onderwijsgemeenschap leven over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar'. Het doel is om op basis van de resultaten van de pilot in het najaar een kwantitatieve survey binnen een hbo- en een mbo-instelling in Rotterdam uit te zetten, waarin de verschillende groepen worden bevraagd over de nieuwe participatienorm in relatie tot studerende mantelzorgers binnen de onderwijsinstelling waar zij deel van uit maken.

In de pilot is gebruik gemaakt van focusgroepen, duo-vraaggesprekken en diepte-interviews om meer inzicht te krijgen in de denkbeelden en inzichten over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' in relatie tot mantelzorgende jongvolwassenen die een opleiding voor hoger beroepsonderwijs volgen in de grote stad. Er is niet gewerkt met vastomlijnde vragenlijsten of checklists, maar met een lijst met 'open' gespreksthemas, waarbij het verloop van de gesprekken werd bepaald door wat de ondervraagden zelf ter sprake brachten. De transcripten zijn vervolgens 'gescand' op uitspraken en inzichten die model staan voor de belangrijkste denkbeelden en motivaties van ondervraagden. De aldus geselecteerde citaten vormen de voorlopige rode draad voor de empirische analyse.

Op deze plaats worden de resultaten gepresenteerd van een voorbereidende studie naar de grenzen van 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' in de participatiesamenleving. De pilot is verricht binnen de hogeschool Inholland Rotterdam. Inholland Rotterdam is een middelgrote grootstedelijke hbo-instelling waar momenteel ongeveer 5600 jongvolwassenen een opleiding volgen. Het is tevens een instelling met een uitgesproken multicultureel karakter; de grote culturele diversiteit maakt dat studenten van welke cultuur dan ook, zich prettig en veilig voelen "je bent er niet 'de enige buitenlander'." (Haas, Hofs, Outmany, & Van der Zwaard, 2010, pp. 35-36).

Onder de studentenpopulatie bevindt zich een relatief grote groep studenten die bewust de overstap heeft gemaakt van het mbo naar het hbo. De studentenpopulatie lijkt daarmee tevens over een relatief grote natuurlijke 'weerbaarheid' of 'zelfredzaamheid' te beschikken – zeker in het licht van de maatschappelijke tragedie waar Roel in 't Veld over spreekt met het oog op de aanzienlijke mate waarin de vervolgweg voor studenten die met succes het mbo hebben voltooid, versperd is geraakt (In 't Veld, 2016).

Tegelijkertijd zijn er indicaties dat er verhoudingsgewijs veel studenten binnen de Inholland locatie in Rotterdam zullen zijn, die mede vanwege hun specifieke vooropleiding, hun culturele achtergrond en/of de sociaaleconomische status van de gezinnen waaruit zij afkomstig zijn, de nodige problemen ondervinden bij het volgen en voltooien van hun opleiding. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen problemen die direct verband houden met het verlenen van mantelzorg, en problemen die gerelateerd zijn aan alleenstaand ouderschap of samenhangen met ernstig overgewicht of obesitas. De denkbeelden en opvattingen over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' ten aanzien van studerende alleenstaande ouders en studenten met obesitas vormden geen onderwerp van onderzoek in deze studie. De betreffende thema's zijn echter eveneens meegenomen in de gesprekken om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de normen en waarden die ten grondslag liggen aan de percepties over de mantelzorg (het object van onderzoek).

Studeren en mantelzorg

- Uit een recent onderzoek dat is uitgevoerd onder studenten van de hogeschool Windesheim en de Universiteit van Amsterdam, blijkt dat er sprake is van een toenemend aantal studenten dat gebukt gaat onder de combinatie van studiedruk en de verantwoordelijkheid voor een ziek familielid, waarbij mantelzorg een extra druk legt op Windesheim studenten (Stentor, 2016). 8.6% van de laatste groep verlenen mantelzorg, waarvan bijna de helft kampt met geestelijke gezondheidsproblemen, 20% studieovertraging oploopt en een even groot aantal studenten overweegt met de studie te stoppen (Windesheim, 2016, p. 3).

Windesheim onderzoeker Jolien Dopmeijer stelt in dit verband dat het hier gaat om een extra kwetsbare groep binnen de studenten populatie – studenten die gemotiveerd zijn, de capaciteiten hebben, en ook al ver gekomen zijn – maar dat zowel de overheid als de hogescholen en universiteiten te weinig oog hebben voor het welzijn van mantelzorgende studenten en te veel gericht zijn op het snel doorlopen van de studie (Windesheim, 2016, p. 3).

- Daarenboven is het numeriek rendement van mbo doorstromers in de afgelopen tien jaar meer dan gemiddeld gedaald en het numeriek rendement van niet-westerse allochtonen nog veel sterker gedaald. Een recent onderzoek naar het afnemende rendement van doorstromers uit het mbo aan de Haagse Hogeschool wijst uit dat de bovengemiddelde daling van het studiesucces van deze groepen mede het gevolg is van gezins-situaties waarin sprake is van een grotere kans op werkloosheid of het wegvallen van zorgarrangementen als gevolg van overheidsbezuinigingen: “Als gevolg hiervan is het beroep dat vanuit de huiselijke kring wordt gedaan op studenten voor hulp en ondersteuning toegenomen (terwijl dit beroep vergelijkenderwijze al groot was gezien de sterke familiebanden in deze groeperingen) (In ‘t Veld, 2016, p. 10, 19). Een onderzoek naar ongelijkheid tussen arm en rijk in zes westerse landen van het onderzoeksbureau McKinsey laat tevens zien dat er sprake is van een algemene trend waarin het beroep op jongeren om bij te dragen aan familie en gezin met zorgtaken en bijverdienen aanzienlijk toegenomen (McKinsey via In ‘t Veld, 2016).

Studeren en alleenstaand ouderschap

- Alleenstaand moederschap vormt eveneens een belangrijke reden voor studievertraging en voortijdig schoolverlaten binnen het hbo. Naar schatting zijn er jaarlijks zo’n 2000 studenten die een voltijds opleiding aan het hbo combineren met het moederschap, waarbij specifieke etnische categorieën zoals de (Nederlands-) Surinaamse en Antilliaanse vrouwen sterk oververtegenwoordigd zijn (Schouten, 2016).

Het Steunpunt Studerende Moeders stelt dat alleenstaande ouders relatief vaker geen diploma behalen dan studenten die geen toeslag hebben ontvangen, op basis van een berekening waarin gegevens over studiefinanciering van 2012 werden gecombineerd met het ontvangen van eenouder toeslag, en het aantal gediplomeerde en ongediplomeerde uitstromers in dat jaar. Meer dan 50% van de studerende moeders en zwangere studentes in het mbo en meer dan 75% in het hbo en wo viel voortijdig uit tijdens de studie, terwijl die aantallen voor ongediplomeerde uitstromers zonder toeslag op respectievelijk 30% en 40% zouden liggen (ocw 2015, p. 15).

- Tot op heden lijkt er in het hoger onderwijs weinig werk te worden gemaakt van het verhogen van het studierendement bij deze groep studenten. Volgens Marjolein Schouten die onderzoek deed naar de strategieën die jonge Antilliaanse, Creoolse en Marokkaanse vrouwen ontwikkelen om het moederschap en voltijds hoger onderwijs combineren binnen de context van de moderne Nederlandse verzorgingsstaat en de rol van het hoger onderwijs daarin, zijn ook deze groepen vaak niet in beeld zijn bij het ontwikkelen van beleid dat zich richt op het bevorderen van studiesucces (Schouten, 2016, p. 3). Daarenboven wijst een recente inventarisatie van de VU uit dat de meeste onderwijsinstellingen onvoldoende ondernemen voor zwangere studenten, studenten die net bevallen zijn en studenten die ziek zijn ten gevolge van zwangerschap of bevalling, om te voorkomen dat het discriminatieverbod op grond van geslacht wordt overtreden, en dat het merendeel evenmin studenten ondersteunt die zorgdragen voor jonge kinderen (Eleveld, Allers, Delen & Van Veldhuizen, 2016, pp. 40-41).

Studeren en obesitas

- De culturele achtergrond van de student speelt naast leeftijd, geslacht en sociaal economische status eveneens een belangrijke rol bij de prevalentie van overgewicht. Van de 18- tot 25-jarigen had in 2014 ruim een vijfde te maken met overgewicht en kampte bijna 5 procent met ernstig overgewicht (CBS, 2014, p. 29). Bijna alle allochtone groepen in Nederland, waaronder Surinamers en Antillianen, lijden vaker aan overgewicht en obesitas in vergelijking met autochtonen (LEI/WUR, 2008, p. 7).⁷⁾
- Van alle grote steden in Nederland is Rotterdam de zwaarste. Bijna de helft van de Rotterdammers was in 2008 te zwaar, gemeten langs de Body Mass Index (34% van de Rotterdammers heeft matig en 14 procent heeft ernstig overgewicht (obesitas). Studenten van de Hogeschool Rotterdam zijn nog nooit als zodanig op hun gezondheid onderzocht en ook landelijk kunnen onderzoekers ons geen cijfers over studenten geven. Student zijn is ook geen voorspeller van overgewicht. Er is wel onderzoek gedaan naar overgewicht onder jongeren van rond de achttien jaar. De GGD deed in 2008 voor het eerst onderzoek op twee grote mbo-instellingen in Rotterdam. Jongeren vulden daar zelf een enquête in over eetgedrag, beweging, roken, drinken, drugs, etc. Daaruit bleek dat 16% overgewicht had en 5% obesitas, waarbij al sterke verschillen te zien waren tussen jongeren met verschillende etnische achtergronden (Linthorst, 2010).

7) Om dit verschil te verklaren, is de mate van sociaal-culturele integratie van belang. Allochtonen die in Nederland zijn geboren, de taal goed spreken en meer contacten hebben met autochtone Nederlanders, hebben een kleinere kans op overgewicht. Bij allochtonen van de eerste generatie en allochtonen die minder goed Nederlands spreken en vooral contacten in eigen kring hebben, is de kans dat zij te dik zijn, groter (Dagevos & Dagevos, 2009). Daar staat overigens wel weer tegenover dat we met zijn allen steeds dikker worden en overgewicht dreigt uit te groeien tot een van de grootste problemen voor de volksgezondheid. Overgewicht dreigt uit te groeien tot een van de grootste problemen voor de volksgezondheid. Ruim één op de tien volwassen Nederlanders kampt inmiddels met ernstig overgewicht (obesitas) en ook het aantal te dikke kinderen groeit. Hans Dagevos en Geert Munnichs (2007) wijzen in dit verband met de vinger naar de obesogene samenleving. Dit is een samenleving waarin overgewicht makkelijk kan gedijen, weinig wordt bewogen en veel voedsel voorradig is.

Wettelijke regelingen

In het kader van de regeling Profileringsfonds dient ieder bestuur van een onderwijsinstelling een voorziening treffen voor financiële ondersteuning waar studenten een beroep op kunnen doen. Deze financiële ondersteuning kunnen studenten krijgen wanneer er zich bijzondere omstandigheden voordoen. Studenten die wegens bijzondere omstandigheden niet binnen de nominale studieduur zijn afgestudeerd kunnen mogelijk een beroep doen op dit fonds.⁸⁾ Mantelzorgende studenten kunnen op grond van 'bijzondere familieomstandigheden' voor deze regeling in aanmerking komen.

Voor adequate niet-financiële ondersteuning zijn zij afhankelijk van de welwillendheid van de onderwijsinstellingen en gemeenten. Vanuit de Wmo 2015 heeft de gemeente de verantwoordelijkheid om mantelzorgers – dus ook studerende mantelzorgers (preventief) te ondersteunen. Er staat in de Wmo niet beschreven hoe dat moet. Gemeenten hebben hier de vrijheid om dat lokaal in te vullen en per cliënt te kijken wat de beste invulling is. Daarnaast zijn er enkele wetten en regelingen, die uitsluitend van toepassing zijn op studenten met een functiebeperking, een chronische ziekte of dyslexie.

- 8) De bijzondere omstandigheden die de wet noemt zijn:
- Het lidmaatschap van het bestuur van een studentenorganisatie van enige omvang met volledige rechtsbevoegdheid, een opleidingscommissie, het faculteitsbestuur, de universiteitsraad, de faculteitsraad, het orgaan dat is ingesteld op grond van de medezeggenschapsregeling, de medezeggenschapsraad, de deelraad of de studentenraad.
  - Activiteiten op bestuurlijk of maatschappelijk gebied die naar het oordeel van het instellingsbestuur mede in het belang zijn van de instelling of van het onderwijs dat de student volgt.
  - Ziekte
  - Zwangerschap en bevalling
  - Een handicap of chronische ziekte
  - Een onvoldoende studeerbare opleiding
  - Bijzondere familieomstandigheden
  - Overige door het instellingsbestuur vastgestelde bijzondere omstandigheden waarin de student zich bevindt
  - Andere omstandigheden waarop een verzoek tot financiële ondersteuning is gebaseerd en waarbij niet honoreren van dat verzoek onbillijk is (Wet op het Hoger Onderwijs en Onderzoek, Art. 7.51. Financiële ondersteuning in verband met bijzondere omstandigheden).

De toegankelijkheid van al het onderwijs voor mensen met een handicap of chronische ziekte is geregeld bij de Wet Gelijke Behandeling op grond van handicap of chronische ziekte. Het recht op gelijke behandeling geldt voor alle onderdelen van het onderwijs: de toegang tot het onderwijs, de colleges, de stages, de voorlichting over de beroepskeuze en de examens. Evenzo is een onderwijsinstelling verplicht een student met een dyslexieverklaring tijdverlenging te geven bij het maken van tentamens. Voor studenten die vallen binnen de categorie 'bijzondere omstandigheden' is het aan de instellingen zelf om richtlijnen, standaarden en procedures voor (preventieve) ondersteuning te ontwikkelen.

Bevindingen

Hoe denken de verschillende leden van deze onderwijsinstelling over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' in de context van het groeiende aantal studenten dat een studie zegt te combineren met het verlenen van mantelzorg? Om deze denkbeelden inzichtelijk te maken is met de deelnemers gesproken over de volgende thema's:

- Het ideaal van de participatiesamenleving
- Mantelzorgende studenten
  - Spelregels voor studeren en mantelzorg
  - Mantelzorgen en studeren – verantwoordelijk burgerschap
  - Mantelzorgende studenten – solidariteit samenleving/ onderwijsinstelling
  - Mantelzorgende studenten – grenzen van verantwoordelijkheid en solidariteit
- Studerende alleenstaande moeders
  - Studerende alleenstaande moeders – grenzen van solidariteit en verantwoordelijkheid
- Studeren met obesitas
  - Studenten met obesitas – grenzen van solidariteit en verantwoordelijkheid

Het ideaal van de participatiesamenleving

Wat is de participatiesamenleving?

Nederland kent momenteel een beweging die met verschillende benamingen wordt aangeduid: vermaatschappelijking, energieke samenleving, vitale samenleving en ook participatiesamenleving. De kern daarvan is een samenleving waarin mensen zelf betrokken zijn bij en mede-eigenaar zijn van publieke voorzieningen. De zorg en ondersteuning vanuit de overheid sluiten hierbij aan, in plaats van andersom. Zorg en ondersteuning vanuit de overheid vinden op maat plaats, al naar gelang de situatie waarin mensen zich bevinden en de mogelijkheden waarin ze zelf met behulp van hun omgeving oplossingen kunnen aandragen. Om dit te bereiken zijn onder meer verschillende decentralisaties in gang gezet, ten aanzien van de jeugdzorg, de onderlinge ondersteuning en de (arbeids) participatie. Deze helpen gemeenten te differentiëren in het ondersteuningsaanbod al naar gelang de behoefte en situatie van hun inwoners.

Bron:

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2014/12/12/kamerbrief-over-kabinetsreactie-op-motie-slob-inzake-de-participatiesamenleving>

Als eerste werd de deelnemers gevraagd naar hun algemene indruk van de participatiesamenleving en de omvangrijke stelselwijziging in het sociale domein. Op deze manier wordt niet alleen inzichtelijk hoe ver de kennis van de respondenten over de participatiesamenleving reikt, maar ook hoe zij staan tegenover het door de overheid nagestreefde ideaal van een samenleving waarin burgerkracht, zelfredzaamheid en 'zorgen voor elkaar' centraal staan.

Kennis over de participatiesamenleving

Uit de reacties in de focusgroepen op het concept van de participatiesamenleving, en de presentatie van enkele sleutelbegrippen als 'burgerkracht' en 'zelfredzaamheid' blijkt dat studenten feitelijk geen idee hebben van wat de participatiesamenleving inhoudt. De meeste studenten gaven aan niet bekend te zijn met het fenomeen participatiesamenleving. Binnen de twee focusgroepen was er geen enkele student die daar spontaan iets over kon vertellen. Hetzelfde gold voor sleuteltermen als 'burgerkracht', 'zelfredzaamheid' en 'verantwoordelijk burgerschap'. Vervolgens is aan de studenten de vraag voorgelegd waar zij in eerste instantie aan moesten denken bij 'burgerkracht'. In dit verband werden de volgende voorbeelden naar voren gebracht van wat studenten als 'burgerkracht' beschouwen:

"Een krachtige burger, ik weet niet wat ik er onder moet verstaan. Maar ik doe wat ik doen moet voor de samenleving."

[Waar denk je dan precies aan als je zegt 'ik doe wat ik moet doen voor de samenleving'?)

"Nou, ik sta gewoon iedere dag vroeg op om naar school te gaan bijvoorbeeld, om te werken aan mijn toekomst, om mijn steentje bijgedragen aan de samenleving."

"Misschien is het een heel simpel voorbeeld, maar als je de trap afloopt, en aan de onderkant staat een vrouw met een buggy die niet naar boven kan, dan help je natuurlijk wel."

"Precies, je doet wat voor de maatschappij."

Uit de reacties valt op dat er vooral in termen van burgerdeugden – 'je als een goede burger gedragen' – wordt gedacht en niet aan actieve participatie en/of (nieuwe) sociale verplichtingen als het leveren van een tegenprestatie in ruil voor het ontvangen van een werkloosheidsuitkering. In reactie op de vraag wie er wel eens wat deed voor anderen in de wijk, was het antwoord overwegend negatief:

"Nee ik doe niet mee aan dingen in de wijk, ik doe gewoon mijn eigen dingen."

“Niemand doet het! Het is saai!”

“Een jaar geleden deed ik mee aan – ik ben de naam vergeten, maar je hebt Opzoomer [Mee], een stichting, die heel veel in de buurt doet – hoewel ik dat eigenlijk niet eens leuk vind. Maar ja, dan doen we iets voor de kinderen, dus dan doe ik daar wel aan mee.”

Het algemene uitgangspunt was dat burgerkracht vooral iets is dat uit jezelf komt, je voor je eigen toekomst inzetten (om later in de toekomst een krachtige burger te kunnen zijn) en je als goede burger gedragen (geen papiertjes op de grond gooien, vriendelijk zijn, een moeder met een buggy een handje helpen) omdat je dat zelf wilt:

“Het is geen burgerkracht als je gedwongen wordt om het te doen.”

[Dus het leveren van een tegenprestatie valt daar niet onder?]

“Nee, het moet wel uit je hart komen natuurlijk.”

“Ja, je moet het doen omdat je het zelf wilt, en omdat je denkt dat je het aankan. Je moet zelf weten dat je het aankan.”

Waardering voor het ideaal van de participatiesamenleving

De medewerkers van de hogeschool (docenten/studieloopbaanbegeleiders, studentendecanen, bestuurders) bleken zonder uitzondering goed op de hoogte van het huidige streven naar een participatiesamenleving. De meningen over het ideaal van de participatiesamenleving liepen flink uiteen, variërend van ‘ik heb daar geen oordeel over’, ‘ik vind dat je op dit punt best wel wat extra inzet en betrokkenheid mag vragen van je naasten’ tot ‘ik vind de participatiesamenleving veel te ver gaan’.

Daarbij werd er in de meeste gevallen een directe koppeling gemaakt tussen concrete praktijken (zowel binnen het eigen gezin, familie of vriendenkring, als in de contacten met studenten) en de persoonlijke opvattingen over het ideaal van de participatiesamenleving:

“Ik denk dat er al heel veel zorg en ondersteuning en praktische hand-en-spandiensten worden verleend in het gezin, de familie en het vriendennetwerk.”

Op het moment dat je dat gaat formaliseren met die keukentafelgesprekken, echt gaat vastleggen, dan wordt het opeens officieel. Dan wordt er ook meteen streepjes gezet van 'oh, dat heb je niet meer van ons nodig, en dat heb je niet meer van ons nodig'. Ik denk dat dat mensen in een hele kwetsbare positie brengt, omdat ze dan opeens ook naar hun eigen familielid toe grenzen moeten gaan aangeven, 'ja, maar dit kan ik echt niet, of dit wordt te veel'. We zien zelf bij studenten hoe moeilijk dat is, en ik denk dat dat voor heel veel mensen geldt die met een ziek familielid te maken hebben. Ik denk ook dat bepaalde taken helemaal niet door familieleden uitgevoerd moeten worden en dat mensen door de Wmo en de invulling daarvan overvraagd worden."

Die laatste opvatting blijkt bij nader inzien onlosmakelijk verbonden met een negatieve ervaring uit de persoonlijke levenssfeer:

"Ik heb zelf weleens mijn dementerende oma onder de douche moeten zetten. Nou, dat is heel raar. Dat is heel raar. Natuurlijk heb ik dat gedaan op het moment dat dat nodig was. Ik was toen ook al lang en breed volwassen, en dat ging ook allemaal goed. Maar ik kan mij voorstellen dat jij, als je 18/19 jaar bent, niet je eigen moeder in de blote bibs wilt zien, om het maar even heel concreet te stellen."

Ook de kans van slagen om de verzorgingsstaat te transformeren in een participatiesamenleving wordt door sommige medewerkers met het nodige scepticisme bezien. Het belangrijkste argument dat in dit verband naar voren werd gebracht luidde dat Nederland op het punt van 'zorgen voor elkaar' geen traditie heeft; de culturele ankers die nodig zijn om de stelselwijziging tot een succes te kunnen maken zouden hier geheel en al ontbreken:

"Het is op zichzelf een heel mooi streven, maar het is nooit zo geweest dat wij in Nederland een alomvattende traditie hebben, een cultuur hebben, waarin we voor een ander mens zorgen. Het geloof heeft in het verleden wel wat ruimte gecreëerd om voor de andere mensen te kunnen zorgen, maar het is niet zo dat dat vanzelfsprekend is. Er is strijd geleverd na de Tweede Wereldoorlog om het zorgen voor een ander vanuit de arbeidersklasse af te dwingen. Ik vind de Nederlandse samenleving niet zo zorgzaam."

Ook in dit geval speelt de bril waarmee men naar participatiesamenleving kijkt en welk oordeel men daarover velst een doorslaggevende rol voor:

“Ik ben aan de andere kant van de wereld, in Suriname geboren. Ik heb Nederlandse normen en waarden meegekregen, maar kijk toch vanuit een andere bril. We zijn er niet klaar voor om voor elkaar te zorgen, en ook vanuit historisch perspectief bezien hebben we in Nederland die traditie niet.”

Voor anderen is de formalisatie van het ideaal van de participatiesamenleving in wet- en regelgeving voldoende reden om hier zelf binnen de context van het onderzoek geen oordeel over te willen vellen:

“Ik heb geen mening over de wet. De wet is de wet, dat is wat de minister bedacht heeft, daar heb ik het mee te doen.”

Mantelzorgende studenten

Wat is mantelzorg?

Mantelzorg is onbetaalde en vaak langdurige zorg voor zieke familieleden of vrienden. Behalve verzorging, kan mantelzorg ook hulp bij dagelijkse activiteiten zijn.

Mantelzorg kan intensief zijn, vooral naast een baan. Gemeenten ondersteunen de mantelzorgers van hun inwoners. Bijvoorbeeld met (tijdelijke) overname van de zorg door een vrijwilliger of beroepskracht (respijtzorg). Door mantelzorg kan de ander zich redden, thuis blijven wonen en deelnemen aan de samenleving.

Bron:

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/mantelzorg>

Welke gezondheidsrisico's bij mantelzorg?

De druk op de mantelzorger kan zo groot zijn dat ze overbelast raken. De volgende symptomen van overbelasting zijn veel voorkomend:

- Lichamelijke klachten: onder meer hoofd- of buikpijn, verhoogde bloeddruk, hyperventilatie, pijn in nek, schouder of rug, duizeligheid, vermoeidheid, minder eetlust of juist voortdurend honger.
- Psychische klachten: onder meer schuldgevoelens, concentratieproblemen, vergeetachtigheid, lusteloosheid, slaapproblemen, snel geëmotioneerd zijn, piekeren.
- Gedragmatige klachten: onder meer rusteloosheid, chaotisch, onverdraagzaam, agressief, verwaarlozing van het uiterlijk, meer roken en drinken, gebruik van kalmerende of stimulerende middelen.

Bron:

<http://www.expertisecentrummantelzorg.nl/em/professionals-welzijn-mantelzorgers-ondersteunen.html>

Vrijwilligheid van de mantelzorg

Het tweede gespreksthema vormde het eigenlijke onderwerp van onderzoek, 'de percepties van de respondenten ten aanzien van studeren en mantelzorg'.

Uit de discussies over 'studeren en mantelzorg' in de twee focusgroepen bleek allereerst dat voor studenten niet altijd duidelijk is wat de nieuwe 'spelregels' zijn die binnen het kader van de nieuwe wetgeving gelden ten aanzien van mantelzorg en professionele hulp. Het beeld dat eerstejaarsstudenten Sociaal Werk hebben van de 'vrijwilligheid' van mantelzorg is overmatig optimistisch.

De studenten zijn allen bekend met de huidige praktijk dat er eerst wordt gekeken naar wat huisgenoten aan zorg kunnen geven, in het geval een chronisch zieke, gehandicapte of hulpbehoevende burger een beroep doet op betaalde thuiszorg of huishoudelijke hulp. Zij realiseren zich echter niet dat de keuze van de andere leden van het gezin of de naaste familie om al dan niet mantelzorgtaken te verrichten, verregaande financiële consequenties kan hebben, doordat er minder professionele zorg wordt vergoed als er huisgenoten zijn die ook zorgtaken op zich hadden kunnen nemen. Zij achtten het niet meer dan vanzelfsprekend dat er een beroep op professionele hulp zal (kunnen) worden gedaan wanneer het tijdschema van de student zich er niet toe leent om een zieke vader of moeder te helpen met eten, drinken, wassen en aankleden of met het verrichten van huishoudelijke taken.

Om de discussie over het thema op gang te brengen werd de studenten enkele cases voorgelegd van studenten met gezondheidsproblemen die direct gerelateerd waren aan de taken die zij als mantelzorger verrichtten en de grenzen van de participatiesamenleving.

Ricardo

29 jaar, student communicatie en media design, zorgt voor zijn chronisch zieke en depressieve moeder

Kenmerken

- Ricardo is de enige zoon van een Spaanse vader (70 jaar) en een Nederlandse moeder (59 jaar). Na het Grafisch Lyceum in Rotterdam vertrekt hij naar Spanje waar Ricardo enkele jaren op topniveau worstelt. Ricardo vindt zichzelf een creatief mens die door de situatie met zijn moeder te weinig toekomt aan zijn creatieve ontwikkeling. Hij is naar De Haagse Hogeschool gekomen om grafisch ontwerper te worden.

Thuisituatie

- Ricardo woont thuis bij zijn vader en moeder vanwege de zorgsituatie rond zijn moeder. Thuis heeft iedereen een eigen kamer. De kamer van de moeder is aangepast aan haar ziekte. De vader werkt en houdt het gezin financieel draaiend. Ricardo heeft een studiebeurs en zo nu en dan een baantje erbij.

Zorgsituatie

- De moeder van Ricardo leidt aan anorexia en borderline. Zij kan beperkt voor zichzelf zorgen. De vader kan door zijn werk niet in zijn eentje voor haar zorgen. Overdag is er thuiszorg en huishoudelijke hulp.

Gezondheid

- Ricardo heeft rugklachten door het sporten. Sinds enkele maanden heeft hij ook hartklachten en stress. Hij slaapt slecht. De studie stagneert.

Hoewel het hier in beide ging om voorbeelden uit de praktijk, werden de cases door de studenten als weinig realistisch afgedaan. De discussie over de eerste case kwam niet echt van de grond doordat de studenten zich vooral richtten op het feit dat er alleen maar overdag professionele hulp beschikbaar zou zijn. Zij achtten dit in het geval van anorexia en borderline hoogst onwaarschijnlijk:

“Dat is verzonnen hoor, als je in zo’n situatie zit kun je gewoon hulp krijgen.”

Ook de video op de site van het RTL Nieuws-concept Lieve Premier van de jonge Amsterdammer Viroen Soebedar die naast zijn studie (opleiding Bedrijfskunde MER aan de HVA/HES) ook fulltime mantelzorger is voor zijn moeder leidde niet tot een echte discussie over (de grenzen aan) studeren en mantelzorg in de context van de participatiesamenleving. In de eerste groep overheerste vooral de verbazing over het feit dat Viroen zijn moeder nog steeds thuis verzorgde, nu het hem allemaal blijkbaar wat te veel werd en het recht op professionele thuishulp of ondersteuning aan banden was komen te liggen:

“Hoezo heeft hij zijn moeder dan niet voor een deel in een verzorgingstehuis gedaan?”

“Ik vind het inderdaad best wel een vervelende situatie, maar er zijn toch genoeg opties? Hij kan bijvoorbeeld zijn moeder voor halve dagen in een tehuis plaatsen. Dat kan gewoon.”

Naast de materiële gevolgen die het inperken van de professionele zorg kan hebben voor de hulpontvanger, bleken deze studenten zich evenmin bewust van de ethische dilemma’s die voortvloeien uit de stelselwijziging. Viroen stelt in de video: “De participatiesamenleving dwingt mij om te kiezen tussen mijzelf en mijn moeder.” Studenten werd gevraagd hoe zij dachten over deze keuze, en in het verlengde daarvan, de morele druk die nu van bovenaf wordt uitgeoefend op Viroen om voor zijn moeder te blijven zorgen. Daarop kwamen de volgende reacties:

“Dan moet hij gewoon zorgen dat zijn moeder fulltime in een verzorgingstehuis komt.”

“Het is natuurlijk fijner om voor je eigen moeder te zorgen, maar als hij zegt dat hij moet kiezen tussen zichzelf en zijn moeder, dan kan hij beter een tussenweg kiezen, door zijn moeder in een verzorgingstehuis te laten opnemen, waar ze natuurlijk goede zorg krijgt. Dan kan hij gewoon elke dag langgaan.”

In de tweede groep was er een student die duidelijk meer oog had voor de morele implicaties van de participatiesamenleving. Dit bleek tevens een student die zich goed in de situatie van Viroen kon verplaatsen:

“Ik ben zelf ook mantelzorg, maar het is in combinatie met de rest van de dingen die je zelf moet doen wel heel erg zwaar.”

[Heb je daar zelf voor gekozen?]

“Het is mijn partner, dus, ja, of je daar nou echt vrijwillig voor kiest. Het voelt niet echt als opgelegd, maar soms toch ook wel weer wel. Ik weet niet hoe ik het moet uitleggen.”

[Wat vind je van zo'n uitspraak als 'het dwingt mij om te kiezen' van Viroen?]

“Je kunt niet kiezen.”

Docenten en studentendecanen hadden duidelijk meer oog voor de financiële en morele aspecten van die vrijwilligheid. Binnen deze groep overheerste de opvatting dat de grootste groep studenten die hun opleiding met mantelzorg combineerden daar bewust voor kozen. Tegelijkertijd werden er door medewerkers vraagtekens gesteld bij de 'vrijwilligheid' van de keuze, omdat er (ook in hun ogen) vaak niet echt wat te kiezen viel. Zij gaven aan dat de keuze om mantelzorg te worden vaak wordt afgedwongen of ingegeven door de samenstelling, taakverdeling en/of culturele achtergrond van het gezin. Met name in gezinnen met een lage sociaaleconomische status gaat 'arbeid' per definitie voor 'studeren' als er in het gezin mantelzorg nodig is:

“Je ziet toch wel vaak dat de student altijd de pineut is als er zo'n situatie speelt, omdat anderen werken of het huis uit zijn.”

“Het is vaak toch in een gezin de student die het allemaal moet oplossen, want als iemand een baan heeft is dat een perfect excuus om iemand niet in te schakelen, terwijl studeren ook tijd kost.”

“Ik kom ook studenten tegen die er echt wel alleen voor staan. De ouders zijn gescheiden, ze zijn enige zoon of enige dochter, en de ouder waar ze bij wonen wordt hulpbehoevend. Ik had pas nog een jongen die echt wel bereid was om professionele hulp in te schakelen, maar dat wordt geweigerd. Het gaat dan – ja, de brief heb ik gezien – om eenvoudige taken. Dus die moet hij dan maar doen.”

Voor veel studenten die afkomstig zijn uit gezinnen met een niet-westerse achtergrond is er al evenmin sprake van een echte keuze:

“Er zijn hier heel veel allochtone studenten die in de problemen komen omdat het in hun cultuur niet gebruikelijk is om mensen van buiten om hulp te vragen. Dat kan zelfs zo ver gaan dat een student elke dag twee keer naar het verzorgingstehuis gaat waar oma zit, omdat oma zich niet door een vreemde wil laten wassen. Daar komt ook nog een taalprobleem bij. Heel veel allochtone studenten gaan sowieso als hun ouders ziek zijn, met elk bezoek aan de specialist of de huisarts mee om te vertalen.”

Medewerkers zien daarnaast goed in dat studenten vaak niet van de een op de andere dag mantelzorger geworden zijn. Mantelzorg is vaak een langdurige geschiedenis, vooral als het gaat om gezinsleden die kampen met een chronische ziekte of hardnekkig psychische problemen zoals borderline, anorexia, psychosen, manies en depressies. Veel van de mantelzorgende studenten waar zij mee in aanraking komen zijn daar al van jongs af aan mee belast en ervaren dat om die reden als een normale gang van zaken:

“Het is natuurlijk bekend dat de studenten die bij ons mantelzorger zijn, niet op hun 18e opeens mantelzorger geworden zijn. Toen ik in 2005 nog in de zorg werkte als maatschappelijk werkster hadden we te maken met het Centrum Indicatiestelling Zorg. En ik kan me nog wel herinneren dat wij weleens documenten onder ogen kregen waarin per leeftijdscategorie werd gespecificeerd wat er van een kind verwacht mocht worden.

Een kind van 8 tot 12 bijvoorbeeld, moest zelf zijn bed op kunnen ruimen en zijn wasgoed in de wasmand kunnen gooien, en een kind van 12 tot 16 werd ook geacht om weleens te kunnen koken voor de ouders. Ik denk dat dat nu alleen maar meer geformaliseerd is."

Illustratief is ook het volgende voorbeeld van een student die langzaam, en zonder daar ooit zelf een stem in te hebben gehad, in een structurele zorgsituatie voor een naast familielid is geraakt:

"Ik had laatst een studente die woonde al sinds haar 12^e officieus, niet officieel maar officieus, bij haar oma in om voor oma te zorgen. Zij vond dat heel normaal. Haar studiebegeleider wees haar erop dat dat niet normaal was en dat ze ook maar eens met de decaan moest gaan praten."

Medewerkers zijn zich er bovendien van bewust dat de populatie van Inholland Rotterdam geen doorsnee vormt van de hogeschoolpopulaties in Nederland:

"Ik denk dat voor heel veel van onze studenten al geldt dat ze niet echt die standaardstudententijd hebben waar de minister volgens mij op doelt wanneer ze het heeft over studeren en studententijd."

Die directe relatie tussen mantelzorg en sociaaleconomische status en/of culturele achtergrond van de student wordt binnen het bestuur van de hogeschool niet onmiddellijk herkend:

"We zien uit de cijfers dat studenten met een biculturele achtergrond meer moeite hebben om met goed gevolg, of in ieder geval het tempo dat wij tegenwoordig van studenten verwachten, de propedeuse en diploma te behalen. En je kansen verminderen helemaal met een andere vooropleiding, en sociaaleconomische achterstand, en een biculturele achtergrond. Ik denk dat mantelzorg dan nog een vierde complicerende factor kan zijn als je aan al deze kenmerken voldoet. Maar ook als je uit een hoogopgeleid gezin met verstandige, rijke ouders komt kan het zo zijn dat als jouw moeder zwak, ziek of misselijk is, jij voor haar moet zorgen. Dus er is geen rechtstreekse relatie tot die andere zaken."

Tenslotte werd er door medewerkers op gewezen dat het vrijwillige karakter van de mantelzorg vaak al snel onder druk komt te staan door de groeiende reeks van aanspraken die door het zieke of hulpbehoevende gezinslid op de student wordt gedaan:

“Het komt ook voor dat een zieke ouder, of een zieke broer of zus degene is die overvraagt, waardoor de student ook overvraagd wordt. Het is belangrijk dat studenten in dat geval leren om de eigen grenzen aan te geven, omdat er ook daar een spanningsveld bestaat.”

“Ze worden overvraagd en ook vaak klemgezet. En ze voelen zich schuldig als ze daar niet aan kunnen voldoen, omdat ze zich verantwoordelijk voelen voor hun familie. Mantelzorg vergt dus niet alleen veel tijd en inspanning, is het ook emotioneel heel zwaar.”

Verantwoordelijkheid en solidariteit

Daarna kwam het thema ‘verantwoordelijkheid en solidariteit’ aan de orde. Ten eerste werd aan studenten de vraag voorgelegd hoe zij dachten over het fenomeen mantelzorg als principe. De volgende uitspraak van Ricardo (de eerste case die aan de focusgroepen werd voorgelegd) vormde daartoe de opstap: “Zorgen voor je moeder gaat voor alles, ook voor je studie.” Alle studenten waren het volledig eens met de stelling. Zij vonden het niet meer dan vanzelfsprekend dat je als student de zorg voor je zieke moeder op je nam, ook als de studie daardoor in de knel zou raken:

“Ja, dat klopt. Je kunt wel zonder een studie, maar je kunt niet zonder je moeder.”

“Z’n moeder heeft haar leven lang voor hem gezorgd en nou zorgt hij voor haar.”

“Ik vind van wel, je laat je moeder in zo’n situatie niet alleen. Die moeder zou dat ook voor haar zoon doen.”

Medewerkers en bestuurders toonden zich verdeeld over het principe van de mantelzorg, en de grenzen van verantwoordelijkheid en solidariteit.

Een medewerker stelde in reactie op de vraag waar volgens haar de grens zou moeten worden getrokken tussen de verantwoordelijkheid van de student en die van de hogeschool of maatschappij:

“Ik vind dat eigenlijk al een grensoverschrijdende vraag. Want dat is het afschuiven van de taak die wij volgens mij als samenleving hebben om te zorgen voor mensen die zorg nodig hebben. Het wordt eerst neergelegd bij de mantelzorgers, die moeten het maar opknappen. Dan wordt duidelijk dat een deel van die mantelzorgers dat niet aankan, dat ze overbelast worden. En dan wordt er gezegd ‘ja de werkgever moet maar wat doen, of de school moet maar wat doen.’”

Een lid van het bestuur van de hogeschool wilde op dit specifieke punt geen persoonlijk standpunt innemen:

“Voor een deel loop je gewoon tegen een aantal zaken aan die in de maatschappij spelen. Die misschien niet eerlijk zijn, niet eerlijk voelen en heel erg pijnlijk zijn, maar wij zijn natuurlijk niet bij machte om die te veranderen.”

“Onze verantwoordelijkheid zit echt op ‘wij zijn van het onderwijs’.”
“Mantelzorg is dan een aspect waar zo’n student mee te maken kan hebben.”

“Soms zijn daar hele simpele oplossingen voor in de zin van dat je studenten meer tijd kunt geven. We hebben allerlei regelingen voor bijzondere omstandigheden die maken dat je uitstel kunt krijgen voor van alles en nog wat.

We hebben studentendecanen, studieloopbaanbegeleiders die jou kunnen helpen, en we hebben ook een heel netwerk om ons heen in de sfeer van sociaal werk, psychologen die kunnen helpen als je geestelijke nood hebt, wat we het liefst buiten de hogeschool organiseren, want wij kunnen niet voor al die dingen verantwoordelijkheid nemen.”

“Maar in de keuzes die een student maakt, ja, daar zullen wij uit moeten gaan van het individu. Daar is het individu aan zet, daar past ons geen mening.”

Spelregels voor mantelzorg binnen de hogeschool

Binnen het bestuur heerst tevens de gedachte dat er binnen de hogeschool voldoende tegemoet gekomen wordt aan de specifieke problemen waar mantelzorgende studenten mee (kunnen) worstelen:

“Mensen die mantelzorger worden, hebben in eerste instantie vooral een probleem in tijd, omdat ze tijd moeten besteden aan het mantelzorgen en daarom die tijd niet kunnen besteden aan studeren. Wij kunnen niet van tevoren zien wanneer dat speelt en wanneer dat niet speelt, tenzij redelijk voorspelbaar is wat dat mantelzorgen van zo iemand vraagt. Dan kun je meer structurele afspraken maken.”

Daarbij wordt bij het maken van ‘meer structurele afspraken niet direct gedacht in termen van lange termijnoplossingen, maar het aanbieden van trainingen op het terrein van timemanagement en coaching en het maken van ad hoc afspraken in het kader van de regeling voor ‘bijzondere omstandigheden’:

“Wij zijn verantwoordelijk voor goed onderwijs, en voor het bieden van goede begeleiding van studenten bij zaken die met de studie te maken hebben. Als we voelen dat er iets in de privésfeer speelt, zullen wij daar zeker naar vragen, want we weten dat dat invloed heeft.

Vervolgens zijn er dan een aantal zaken waar wij zelf hulp bij kunnen bieden, bijvoorbeeld trainingen als het gaat om studievaardigheden of timemanagement, helpen met hoe je nu een goede planning kunt maken, want als mantelzorger heb je minder tijd beschikbaar om te studeren. Je moet misschien keuzes maken ‘welke vakken ga ik doen, en in welk tempo?’ Daar kunnen we jou bij helpen.”

Maar veel medewerkers ervaren juist het ontbreken van structurele voorzieningen voor studenten die tot deze specifieke categorie behoren als een belangrijk tekort:

“Als studenten ziek zijn, zwanger zijn, of een ongeluk hebben gehad, gaan ze naar het decanaat. Maar als ze tijd besteden aan hun oma of opa of zoiets, geven ze dat niet zo gemakkelijk aan. Studenten die later komen omdat ze voor een dementerende oma zorgen krijgen geen vrijbrief ‘oké, we houden rekening met jou’. Nee, die krijgen ze niet mee.”

De strikte wet- en regelgeving inzake de hoogte van de directe overheidsbijdrage aan de hogeschool lijkt hier op opgespannen voet te staan met de nieuwe maatschappelijke opgaven die rechtstreeks voortvloeien uit het streven naar een participatiesamenleving:

“Natuurlijk, als er ernstige omstandigheden zijn in de familie die leiden tot studievertraging, dan kijken wij ook echt wel naar mogelijkheden van financiële ondersteuning. Tegelijkertijd zijn er hele strikte regels voor afstudeersteun, voor extra studiefinanciering en worden we afgerekend op studenten die langer dan vijf jaar over hun studie doen.”

In dit verband werd door verschillende respondenten gerefereerd aan de relatief beperkte speelruimte die de hogeschool al enkele jaren heeft om überhaupt tegemoet te kunnen komen aan recente trends binnen het hbo en de financiering van het hoger onderwijs. Het diplomarendement van voltijd hbo-bacheloropleidingen is laag en neemt verder af; van de studenten uit cohort 2008 heeft 60 procent na vijf jaar (de nominale studieduur plus een jaar) een diploma (SER, 2015, p. 65). Om die reden heeft de minister van ocw in 2012 besloten om de verdeling van het onderwijsbudget te koppelen aan de prestaties van hogescholen en universiteiten. In Nederland – de hogeschool met de laagste slagingspercentages – beloofde in 2012 om vier jaar later 61,6 procent van de studenten binnen vijf jaar te laten afstuderen, maar haalde slechts 49,4 procent.

De reviewcommissie heeft de hogeschool, samen met nog vijf andere hogescholen, een negatief oordeel gegeven over vier jaar geleden gemaakte prestatieafspraken met de overheid, hetgeen in november 2016 toe leidde dat deze zes hogescholen in totaal circa 7 miljoen euro werden gekort op hun subsidiebijdrage voor 2017 (Bussemaker, 2016).

Negatief oordeel over prestatie afspraken

In november 2012 zijn in het kader van het 'Besluit experiment prestatiebekostiging hoger onderwijs' prestatie afspraken gemaakt met het Ministerie van ocv. Op grond daarvan is bekostiging toegekend. De prestatieafspraken geven de ambitie weer op de profilering van de onderwijsinstelling, maar ook op thema's als uitval en rendement, studenttevredenheid, docentkwaliteit, onderwijsintensiteit en indirecte kosten. Met deze prestatieafspraken heeft Inholland in 2012 het ambitieniveau voor 2016 uitgesproken. In 2016 heeft de Reviewcommissie Hoger Onderwijs en Onderzoek beoordeeld in hoeverre de prestatieafspraken behaald zijn. Op 24 oktober overhandigde de commissie haar advies aan minister Bussemaker, deze nam het advies vervolgens over. Geconcludeerd werd dat Inholland de prestatieafspraken voor een groot deel heeft gerealiseerd. De commissie is positief over de aspecten kwaliteit, excellentie en de genomen studiesuccesmaatregelen. Expliciet wordt aangegeven dat het onderzoek meerwaarde voor de beroepspraktijk gekregen heeft en dichterbij het onderwijs staat. Bovendien kregen de profilerende thema's de afgelopen jaren vorm en inhoud in de samenwerking tussen onderwijs, onderzoek en het werkveld waaraan studenten, docenten en lectoren allen een bijdrage leverden.

Op het onderdeel studiesucces geeft de commissie aan dat Inholland de goede kant opgaat (er is veel waardering voor de door Inholland ondernomen activiteiten op dit punt) maar omdat de oorspronkelijke ambities niet behaald zijn, werd op dit punt een negatief oordeel gegeven.

Bron:

Hogeschool Inholland, Jaarverslag 2016, p. 6

Het feit dat de hogeschool slecht aangeschreven staat leidt er volgens medewerkers automatisch toe dat een inschrijving bij Inholland vaak een tweede keuze is, en dat zeker in Rotterdam relatief veel studenten rondlopen die doorstromen vanuit het mbo en/of zijn uitgeloot voor een opleiding met numerus fixus aan een andere hogeschool.

Grenzen van verantwoordelijkheid en solidariteit

Aan het eind van de gesprekken werd het vraagstuk van verantwoordelijkheid en solidariteit opnieuw aan de orde gesteld, maar ditmaal met betrekking tot respectievelijk studenten die tevens alleenstaande moeder zijn en studenten met obesitas. Hoewel er relatief weinig tijd beschikbaar was voor deze complexe gespreksthema's komt daaruit het volgende beeld naar voren:

- De helpende hand lijkt voor studenten die tevens alleenstaande moeder zijn minder ver te reiken dan voor mantelzorgende studenten die in eenzelfde situatie verkeren. En die helpende hand lijkt nog minder ver te reiken voor studenten met obesitas.
- De oordeelsvorming over verantwoordelijk burgerschap en solidariteit lijkt daarmee in belangrijke mate gekoppeld aan de oordeelsvorming over 1) de mate waarin de student in kwestie zelf verantwoordelijk kan worden gesteld voor de 'persoonlijke omstandigheid' waarin hij of zij verkeert, en 2) voor de aard van de studieproblemen die daaruit voortvloeien.

Studeren en alleenstaand ouderschap

Wettelijke regelingen voor studerende alleenstaande moeders

De wetgever heeft – in veel gevallen ter codificering van gelijke behandelingsjurisprudentie – een groot aantal wettelijke regelingen geïntroduceerd ter bescherming en facilitering van zwangere en pas bevallen werkneemsters en werknemers die de zorg dragen voor kleine kinderen. Voor studenten in dezelfde situatie bestaan echter slechts twee wettelijke regelingen en een derde regeling die nog niet in werking is getreden. Deze drie regelingen gelden bovendien alleen voor studenten in het hoger onderwijs (hbo en wo):

- Zwangere en pas bevallen studenten in het hoger onderwijs kunnen aanspraak maken op een financiële compensatie voor de duur van vier maanden (het Profileringsfonds).
- Instellingen in het hoger onderwijs zijn verplicht om rekening te houden met de omstandigheid van zwangerschap bij de toekenning van het bindend studieadvies.
- De geldigheid van examens kan niet worden beperkt indien sprake is van zwangerschap en bevalling (met ingang van 1 september 2017).

Bron:

Eleveld, Allers, Delen, & Van Veldhuizen, 2016, p. 5.

In het kader van het gespreksthema ‘studeren en alleenstaand ouderschap’ werd allereerst kort ingegaan op de aard en omvang van het vraagstuk. Vervolgens werd de respondenten gevraagd om vanuit hun eigen opvattingen over verantwoordelijkheid en solidariteit ten aanzien van studerende mantelzorgers te reflecteren op de ondersteuning van deze categorie studenten. Op die manier kon worden achterhaald welke argumenten of criteria van doorslaggevend belang werden geacht voor de positie die zij eerder ten aanzien van verantwoordelijkheid en solidariteit hadden ingenomen.

Uit de spontane reacties bleek ten eerste dat bij alle respondenten de neiging bestond om onderscheid te maken tussen beide categorieën studenten. Daarbij leken de deelnemers minder begaan met de problemen van alleenstaande moeders dan met mantelzorgende studenten die zich in een soortgelijke situatie bevinden. De oordeelsvorming over verantwoordelijkheid en solidariteit (waar is de student zelf verantwoordelijk voor en wat behoort tot de verantwoordelijkheid van de school of de samenleving in zijn geheel) lijkt hier nauw samen te hangen met de vraag of de persoonlijke situatie een bewuste keuze is of niet. Illustratief is hier de volgende reactie van een medewerker:

“Ik vind dat er wel een verschil is tussen alleenstaande ouders en mantelzorg. Kijk, ouderschap, dat is toch een keus. Op het moment dat je aan een studie begint en je weet dat jij alleenstaande ouder bent, dan hoort volgens mij niet alleen de vraag te zijn ‘wat ga ik studeren?’ en ‘waar ga ik studeren?’. Maar ook ‘hoe ga ik dat regelen?’ en ‘hoe zorg ik dat er opvang is voor mijn kind op het moment dat dat nodig is?’. In dat geval gaat het dan vaak over een beperkte periode, een periode dat een kind een of twee weken ziek is, en dat er daardoor lessen of tentamens worden gemist, terwijl mantelzorg vaak veel langer is uitgesponnen. Dat kan de gehele studie duren. En dat kan ook nog eens allerlei crisissen met zich meebrengen. Dus de invloed die een student daarop heeft is volgens mij veel kleiner dan als het gaat om alleenstaand ouderschap.”

Daarnaast werd er in dit verband ook nadrukkelijk gewezen dat de statistieken een sterk vertekend beeld gaven van de percentages studenten in deze categorie die in Rotterdam studeren en studievertraging oplopen of de studie voortijdig beëindigen. Het zou hier niet zozeer gaan om een typisch Rotterdams probleem, maar een probleem dat door het beleid van de gemeente in de hand werd gewerkt:

“Een jaar of zes geleden heeft het ministerie van Onderwijs wel gekeken naar hoeveel studenten met studiefinanciering eenoudertoeslag [een aanvulling op de basisbeurs] hadden, en waar die studenten zaten.

Meer dan de helft van die studenten met eenoudertoeslag zat in Zuid-Holland, en daarvan woonde ongeveer 75% in Rotterdam. Het is dus een echt Rotterdams probleem dat niet echt herkend wordt door de collega's in het land. Die hebben wel af en toe eens een alleenstaande moeder. Hier zijn het er gewoon heel erg veel."

"Er zitten ook meiden bij die hier alleen voor de studiefinanciering ingeschreven staan. Dat komt echt vaak voor. Ik vind dat een hele zorgelijke groep. Studenten, alleenstaande moeders, die echt alleen ingeschreven staan voor de studiefinanciering. Die komen niet naar de lessen, die maken geen tentamens, halen geen studiepunten."

"Ja, dat is absoluut waar, en dat is soms niet eens een echte keuze. Want het is ook politiek van de gemeente Rotterdam om jongeren, jonger dan 27, die nog studiefinanciering zouden kunnen ontvangen – of dat nou een beurs of lening is, dat maakt niet uit – geen uitkering te geven, want 'ga maar studeren'. En als we het dan hebben over bijvoorbeeld een alleenstaande moeder met vijf kinderen, wat ik zelf heb meegemaakt, is dat niet reëel. Maar ze moet. Ze krijgt geen uitkering. Zij schrijft zich in als student, ontvangt studiefinanciering, en doet verder helemaal niks."

Studeren met obesitas

Het thema 'studeren met obesitas' kwam niet aan de orde binnen de focusgroepen wegens tijdgebrek. Uit de vraaggesprekken waarin het thema wel kort aan de orde kwam, bleek voor alles dat medewerkers de problemen rondom studenten met obesitas als 'te persoonlijk' en/of 'te complex' ervaren om daar als hogeschool een positieve bijdrage te kunnen leveren.

Wat is obesitas?

In wetenschappelijk onderzoek worden drempelwaarden voor overgewicht en obesitas meestal gebaseerd op de Body Mass Index (BMI), ook wel Quetelet Index (QI) genoemd.

Deze index is gedefinieerd als het lichaamsgewicht (in kg) gedeeld door het kwadraat van de lichaamslengte (in m). Volgens de WHO-definitie is er bij volwassenen sprake van obesitas (ernstig overgewicht) bij een BMI van 30 kg/m² of meer. Een BMI-waarde tussen 25 en 30 kg/m² wordt aange-merkt als overgewicht.

Bron:

Gezondheidsraad, 2003, p. 29.

Welke gezondheidsrisico's bij obesitas?

Obesitas verhoogt het risico op diabetes type 2, hyperlipidemie, hypertensie, hart- en vaatziekten, verschillende vormen van kanker, galziekten en aandoeningen aan het bewegingsapparaat. Verder leidt obesitas tot een sterke afname van de levensverwachting met zes tot zeven jaar en een toename van vroegtijdige sterfte, wat ongeveer even hoog is als die veroorzaakt door roken. Daarnaast is de levensverwachting ook langer ongezond. Met een hogere leeftijd neemt de invloed van obesitas op het risico te overlijden af. Vanaf 65 jaar is er nauwelijks nog verband met verwachte levensduur. Bij de psychische en sociale problemen zijn oorzaak en gevolg vaak moeilijk te scheiden. In de westerse cultuur krijgen mensen met obesitas vaak te maken met stigmatisering en discriminatie, waardoor het functioneren in de maatschappij wordt bemoeilijkt. Stigmatisering kan leiden tot een negatief zelfbeeld en daarmee samenhangende psychosociale problemen zoals eenzaamheid, verdriet, gespannenheid en depressie. Aan de andere kant lijken mensen met een mentale stoornis als depressie juist een verhoogd risico te lopen op obesitas.

Ernstig obese mensen kunnen een lage kwaliteit van leven ervaren als gevolg van psychische en sociale problemen, arbeidsongeschiktheid en een verhoogd optreden van andere aandoeningen die het gevolg zijn van obesitas.

Bron:

Gezondheidsraad, 2010, p. 24.

De algemene lijn lijkt hier dat obesitas als een privéaangelegenheid dient te worden beschouwd waarbij de school alleen een taak heeft als er ten gevolge van obesitas sprake is van een 'bijzondere omstandigheid' (bijvoorbeeld studenten die een eetstoornis ontwikkelen of zich laten opereren) die tot studievertraging leidt:

"Ik ben eerder geneigd om te zeggen 'dat is een privézaak'. Kijk, op het moment dat studenten uitvallen door ziekte, dat kan natuurlijk heel breed zijn. Dat zou ook overgewicht kunnen zijn. Dan is het zaak om daarover met studenten in gesprek te gaan en te kijken 'wat kun jij doen?'. Maar om daar nu vanuit het domein of vanuit Inholland een hele campagne op los te laten. Hoe definieer je gezond? Hoe zorg je dat je op de juiste manier met studenten daarover in gesprek raakt? En hoe zorg je ervoor dat studenten op de juiste manier worden aangesproken, in plaats van dat ze zich buitengesloten voelen?"

Conclusie

In deze studie stonden de volgende vragen centraal:

- 1 Hoe denken burgers over de nieuwe norm van 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' in de hedendaagse participatiesamenleving?
- 2 Welke normen hanteren zij inzake eigen verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheid jegens anderen in de leefgemeenschap waar zij deel van uitmaken?

3 In hoeverre komen de denkbelden en opvattingen van verschillende groepen over 'verantwoordelijk burgerschap' en 'zorgen voor elkaar' met elkaar overeen?

Uit de discussies en vraaggesprekken over 'studeren en mantelzorg' blijkt ten eerste dat de percepties van mensen ten aanzien van verantwoordelijkheid en solidariteit behoorlijk van elkaar kunnen verschillen. Deze verschillen lijken niet alleen samen te hangen met de wijze waarop mensen in de wereld staan, maar ook de bril waarmee ze naar het vraagstuk in kwestie kijken (in dit geval de positie die zij binnen de hogeschool bekleden). De pilot wijst daarnaast uit dat de participatienorm indirect bijdraagt aan de bestaande rechtsongelijkheid met betrekking tot de toegang tot onderwijs, door het voor bepaalde groepen risicostudenten (nog) moeilijker, zo niet onmogelijk te maken om een stapje hoger te komen op de opleidingsladder. De resultaten van deze voorstudie ondersteunen daarmee voorlopig de algemene hypothese dat de participatienorm negatieve consequenties heeft voor de sociale cohesie in de samenleving.

Geraadpleegde publicaties

- Achahchah, J., & Cadat, M. (2014). Mensen die zwart werken voelen schaamte. *Sociale Vraagstukken*.
<http://www.socialevraagstukken.nl/mensen-die-zwart-werken-voelen-schaamte/>
- Algemeen Dagblad (2013, 12 juni). *Werkloze straatveger moet voor uitkering straten vegen*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van <http://www.ad.nl/bizar/werkloze-sstraatveger-moet-voor-uitkering-straten-vegen-adbc8d56/>
- Bussemaker, J. (2016). *Eindbeoordeling prestatieafspraken hoger onderwijs*. TK, 1095515. Geraadpleegd op 18 augustus 2017, van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/11/17/kamerbrief-over-eindbeoordeling-prestatieafspraken-hoger-onderwijs>
- CBS (2014). *Jaarrapport 2014, Landelijke Jeugd Monitor 2014*.
<https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2014/50/jaarrapport-2014-landelijke-jeugdmonitor>
- Dagevos, H., & Dagevos, J. (2009, 26 februari). Allochtonen en overgewicht. *Kennislink*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/allochtonen-en-overgewicht>
- Dagevos, H., & Munnichs, G. (red.). *De obesogene samenleving. Maatschappelijke perspectieven op overgewicht*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van <https://oopen.org/download?type=document&docid=340122>
- De Boer, A., & De Klerk, M. (2013). *Informele zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Geraadpleegd op 27 mei 2017, van <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=922f9940-d582-443a-9f74-8afe3673ec2a>

De Boer, A. (2017). *‘Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp’* (Inaugurele rede). Vrije Universiteit, Amsterdam. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2017/Wie_maakt_het_verschil/Oratie_Alice_de_Boer

Eleveld, A., Allers, J., Delen, S., & Van Veldhuizen, J. van (2016). *Student, zwanger en gelijke behandeling. Een onderzoek naar de regelgeving en voorzieningen voor zwangere studenten en studenten die zorgdragen voor kinderen in het mbo en het hoger onderwijs*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi_o8WExpDUAhWHKFAKHTkMCQEQFggnMAE&url=https%3A%2F%2Fwww.vu.nl%2Fnl%2FImages%2FStudent_zwanger_en_gelijke_behandeling_tcm289-795944.pdf&usg=AFQjCNFgAd6vwejn5kyJ05iELvrGX2YPnQ

Gezondheidsraad (2003). *Overgewicht en obesitas*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van <https://www.gezondheidsraad.nl/sites/default/files/03@o7N.pdf>

Gezondheidsraad (2010). *Voor dik en dun. Preventie van overgewicht en obesitas en het risico op eetstoornissen*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van https://www.gezondheidsraad.nl/sites/default/files/Voor_dik_en_dun.pdf

Haas, E., Hofs, J.M., Outmany, F., & Van der Zwaard, J. (2010). *Studie-uitval bij Inholland Den Haag en Rotterdam Definities, oorzaken en remedies*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van https://www.inholland.nl/media/10599/rapport_studieuitval.pdf

Hoff, S. (2014). *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van <https://www.scp.nl/dsresource?objectid=7254f49e-d28c-41a8-b6ce-19ca7547127b&type=org>

- In 't Veld, R. (2016). Mbo'ers die willen doorstromen naar hbo komen bedrogen uit. *Sociale Vraagstukken*.
<http://www.socialevraagstukken.nl/mboers-die-willen-doorstromen-naar-hbo-komen-bedrogen-uit/>
- Inspectie van het Onderwijs (2006). *Toezichtkader actief burgerschap en sociale integratie*. Kst. 29666-13-b1 (2).
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29666-13-b1.pdf>
- Jehoel-Gijsbers, G. (2004). *Sociale uitsluiting in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
<https://www.scp.nl/dsresource?objectid=a4fc976c-2e60-4970-b415-b62adba1cbeo&type=org>
- Jehoel-Gijsbers, G., Smits, W., Boelhouwer, J., & Bierings, H. (2009). *Sociale uitsluiting: een meetinstrument*. Den Haag: SCP/CBS. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van
<https://www.scp.nl/dsresource?objectid=5add11f4-80e0-4f64-ae01-a0cb5f9e1cfe&type=org>
- Kraats, S. (2016). *Eurofeiten*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van
http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/nl/FTU_5.10.9.pdf
- LEI/WUR (2008). *Leven om te eten. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen over eten, bewegen en overgewicht*. Wageningen: LEI Wageningen UR.
- Linthorst, O. (2010, 18 februari). *Dikke studenten. Profielen. Onafhankelijk nieuws van de Hogeschool Rotterdam*.
<https://profielen.hr.nl/2010/dikke-studenten/>
- McKinsey Global Institute (2016). *Poorer than their parents? Flat or falling incomes in advanced economies*. McKinsey&Company.
<http://www.mckinsey.com/-/media/McKinsey/Global%20Themes/Employment%20and%20Growth/Poorer%20than%20their%20parents%20A%20new%20perspective%20on%20income%20inequality/MGI-Poorer-than-their-parents-Flat-or-falling-incomes-in-advanced-economies-Full-report.ashx>

OCW (2015).

<https://www.passendonderwijs.nl/wp-content/uploads/2013/09/Reactie-van-de-minister-van-OCW-op-Kamervragen-over-studerende-moeders-12-januari-2015.pdf>

Pierik, R. (2012). Burgerschap en inburgering. *Recht der Werkelijkheid*, 33(1), 20-40.

Schouten, M. M. (2016). *Mijn kind is mijn beloning. Een sociologisch onderzoek naar de betekenis van het volgen van hoger onderwijs in het leven van jonge studerende Antilliaanse, Creoolse en Marokkaanse moeders* (Masterthesis). EUR, Rotterdam.

SCP (2003a). *Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning* (Werkdocument 99). Geraadpleegd op datum, van https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2004/Sociale_uitsluiting_Een_conceptuele_en_empirische_verkenning

SCP (2003b). Codeboek B2725A1. *Sociale uitsluiting*. <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=d8e6235c-8380-41dd-8627-3a95c88e3c40>

SER (2015). *Leren in het hoger onderwijs van de toekomst Leren in het hoger onderwijs van de toekomst: Advies over de Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015 - 2025*. Advies 15/06. Geraadpleegd op 18 augustus 2017, van https://www.ser.nl/-/media/db_adviezen/2010_2019/2015/hoger-onderwijs.ashx

Stentor (2016). *Mantelzorg legt extra druk op Windesheimstudenten* (1-10-2106). Geraadpleegd op 27 mei 2017, van <http://www.destentor.nl/nieuws/mantelzorg-legt-extra-druk-op-windesheimstudenten-af20a1cb/>

Rijksoverheid (2013). *Troonrede 17 september 2013*. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2013/09/17/troonrede-2013>

RTL Nieuws (15 februari 2017). Viroen zorgt naast zijn baan elke dag voor zijn moeder: 'lieve premier, helpt u mij?', *Weekend Magazine*.
<https://www.rtlnieuws.nl/magazine/viroen-zorgt-naast-zijn-baan-elke-dag-voor-zijn-moeder-lieve-premier-helpt-u-mij>

Van der Veen, R. J. (1990). *De sociale grenzen van beleid. Een onderzoek naar de uitvoering en effecten van het stelsel van sociale zekerheid*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.

Vrooman, J. C., & Hoff, S. J. M. (2013). The Disadvantaged Among the Dutch: A Survey Approach to the Multidimensional Measurement of Social Exclusion. *Social Indicators Research*, 113, 1261-1287.

Windesheim (2016). *Veel media-aandacht voor onderzoek naar (studie)problemen van mantelzorgende studenten*.
Geraadpleegd op 27 mei 2017, van
<https://www.windesheim.nl/over-windesheim/nieuws/2016/oktober/veel-media-aandacht-voor-onderzoek-naar-studieproblemen-van-mantelzorgende-studenten/>

WRR (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*.
Geraadpleegd op 4 december 2016, van
<https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2003/12/16/waarden-normen-en-de-last-van-het-gedrag>

